

ISTORIE

BOGOMILISMUL ȘI MANIFESTĂRILE SALE ÎN SPAȚIUL ROMÂNESC

Bogomilismul reprezintă, așa cum se știe, una dintre cele mai puternice erezii din istoria Bisericii. Amploarea fenomenului a cuprins mare parte din Europa, erezia atingând, prin ramura sa înrudită, catharismul, Italia, Franța, Germania, Spania și chiar Anglia (VASILESCU 1963, 449-450; STOYANOV 1999, 114).

Pentru spațiul românesc, bogomilismul a fost cercetat mai mult sub premisa influențelor literare sau ideologice (HAȘDEU 1879; PIRU 1962; CARTOJAN 1929) și nu s-a stabilit o cartografiere precisă a prezenței unor comunități bogomile în acest spațiu, chiar dacă toți cei care s-au ocupat de evul mediu românesc fie că au abordat teme de istorie religioasă, fie politică sau literară, au sesizat prezența unor elemente eretice provenite din sudul Dunării, chiar și în Transilvania (VASILESCU 1963, 450).

Sublinierea rolului pe care l-au avut miturile bogomile în formarea literaturii noastre populare, decorticarea acestei literaturi și cercetarea unor simboluri inspirate de dualismul bulgar, prezente în versurile baladelor noastre, au fost elementele unei munci pe care au întreprins-o, începând cu B. P. Hașdeu, mai mulți istorici ai literaturii noastre (PIRU 1962; CARTOJAN 1929; PANAITESCU 1965). Nicolae Cartojan și Alexandru Piru, care contestă o parte din teoriile lui Hașdeu, confirmă la rândul lor prezența în spațiul românesc a unor motive literare eretice, de tip dualist, bogomilice (CARTOJAN 1929; PIRU 1962).

Date despre bogomili în general, ne-au parvenit de la scrierile celor care i-au contrazis. Singurele cărți bogomile păstrate sunt *Interrogatio Johannis*, traducere de pe la 1190 a unui apocrif bulgar și o *Carte de taină* (KERNBACH 1995; CULIANU 1995, 247; STOYANOV 1999, 186). Toate celelalte scrieri sunt izvoare de origine slavă sau grecească, antieretice.

Prima scriere de amploare este cea redactată de preotul Cosma din Bulgaria în preajma anului 970, dar primele date despre bogomili provin de pe la 940-950 din scrisoarea lui Teofilact, patriarhul Constantinopolului către țarul Petru al Bulgariei, în timpul căruia izbucnise erezia (CULIANU 1995, 247; STOYANOV 1999, 114-115). Alte informații avem din scrisoarea din 1050 a unui călugăr de la Constantinopol care îi cunoștea pe acești eretici din Asia Mică sub numele de *phoundagiagites* (CULIANU 1995, 248; VASILESCU 1963, 445). Informații despre dogma celor rătăciți ne oferă Euthimios Zigabenos, teolog ce scrie la cererea lui Alexios Comnenul o carte de îndreptare a ereticilor, intitulată *Panoplii dogmatice*, care într-un capitol vorbește despre bogomilism. Lucrarea era cunoscută și de Ana Comnena, dovadă episodul descris pe această temă în *Alexiada* (COMNENA 1974, 331-343). O altă sursă principală despre ereticii bulgari este edictul sinodului bisericesc ținut la Târnovo în 1211 în timpul țarului Boris (VASILESCU 1963, 448).

Toate aceste surse insistă asupra *dualismului*, *docetismului*, *vegetarianismului* și *ascezei*, *encratismului*, *antinomismului*, *anticosmismului*, *matampsihozei* și *iconoclasmului* acestei secte. Pe lângă faptul că nuanțează aceste chestiuni, Ioan Petru Culianu mai adaugă o componentă doctrinei bogomile: *pesimismul*, deosebind-o de puternicul optimism al tuturor celorlalte doctrine dualiste pe care le analizează (CULIANU 1995, 247-268).

Bogomilismul apare la începutul secolului X, iar cea mai puternică dezvoltare o cunoaște în secolele XII-XIV. Nu mai puțin de nouă sinoade bisericești ținute la Constantinopol (patru între 1140-1160; 1316, 1325), Târnovo (1211, 1350) și Zica (1221) condamnă bogomilismul (VASILESCU 1963, 448-449), dovadă că acesta devenise o putere nu numai din punct de vedere social ci și doctrinar, când, pâruncând la Constantinopol, își întărește argumentele (ELIADE 1992, 179-182).

Faptul că nu a avut o amploare socială importantă și nu s-a manifestat de loc ca fenomen social, sau că spațiul românesc nu a fost străbătut de bogomilism decât la nivelul unor influențe sau idei voalate pare greu de crezut.

Într-un studiu consacrat "crașovenilor", Theodor N. Trâpcea insistă asupra originii lor sârbești, din punct de vedere etnic și bogomile din punct de vedere religios, lucru deosebit de important. Acești "crașoveni" (Carașova), chiar dacă acum catolici, au fost la origine bogomili emigrați în zona Timișoarei (Clocotici, Jabalcea, Nermet, Rafnic, Vodnic) în timpul prigoanei lui Ștefan Nemanja (1168-1192) (TRÂPCEA 1957, 97-99). Argumentele lingvistice dar și religioase confirmă acest lucru. Lipsa din

calendarul unor sârbi creștini a patronului lor, Sfântul Sava, fiul lui Ștefan Nemanja, nu se poate explica decât din perspectivă bogomilă. Mai mult, Sava fusese cel care prezidase Sinodul de la Zica din 1221 (VULCĂNESCU 1985, 230). Plecând din Serbia, acești bogomili au urmat vechiul drum roman de-a lungul Moravei și s-au așezat în Banat (TRÂPCEA 1957, 97-99).

În preajma Râmnicu-Vâlcei avem de asemenea elemente ale unei prezențe bogomile. Aceasta o demonstrează Aurelian Sacerdoțeanu plecând de la toponimul "Fântâna Catarăi". Comunitatea de aici provine de la sfârșitul secolului XIV, ca rezultat al transferării episcopului de Vidin, Daniil, undeva în Țara Românească (SACERDOȚEANU 1961, 322). Acest transfer este confirmat de documente, dar la fel de bine poate să își aibă originea în refugieri de după sinodul din 1350 ținut la Târnovo, în timpul țarului Alexandru, când bogomilismul este definitiv condamnat (VASILESCU 1963, 448). Este, de asemenea, posibil ca masiva colonizare de bogomili din 1360 din jurul Vidinului să fi pricinuit un aflux mai puternic de eretici în Țara Românească, mai ales că bulgarii cunoșteau drumul comercial Vidin-Râmnic-Sibiu (SACERDOȚEANU 1961, 322-323). Cert este faptul că Nicodim de la Tismana este impacientat de prezența acestei erezii din moment ce patriarhul Eftimie de Târnovo îi scrie între 1380-1390 cum să se poarte preoții ca să împiedice căderea credincioșilor în *eresul messalienilor* (aceasta era denumirea savantă a bogomililor) (PANAITESCU 1965, 104-111). Același patriarh îi scria tot atunci și lui Antim, mitropolitul Severinului, pe aceeași temă a nestatorniciei în credință.

În aceeași perioadă circulă în tot spațiul românesc cărți religioase care pot fi puse în legătură cu fenomenul eretic (*Faptele Apostolilor; Tetraevangheliarul; Psaltirea*). Se remarcă în general dezinteres față de Vechiul Testament. Circulă, de asemenea, literatură profană și apocrifă (SACERDOȚEANU 1961, 324). Confruntarea românilor, în secolul XIV, cu această problemă este confirmată de *Biografia Sfântului Teodosie de Târnovo* (PANAITESCU 1965, 104-111).

Regiunea Râmnicu Vâlcea-Ocnele Mari-Govora este confruntată până în secolul XVIII cu problema acestei comunități eretice.

Prezența unor semne ale ereziei de tip bogomil în acest spațiu este demonstrată de *Învățătura preoților pe scurt de șapte taine*, carte tipărită la Buzău în 1702 din porunca mitropolitului Teodosie, originar din Râmnicu Vâlcea. Adăugăm la informația lui Aurelian Sacerdoțeanu faptul că în 1710 se va tipări la Târgoviște *Panoplia dogmatică* a lui Zigabenos, ca posibil răspuns la refugierea din 1688 a locuitorilor pauliceni din satul Chiprovăț în Țara Românească, unde propovăduiesc credința dualistă (SACERDOȚEANU 1961, 324).

Există deci, conștiința unei erezii de tip dualist în spațiul românesc, fapt care determină mobilizarea spirituală concretizată prin tipărirea celor două cărți. Chestiunea era de interes destul de acut: în 1650 călugării franciscani convertiseră la catolicism populația eretică a 14 sate dintre Vidin și Nicopole (HAȘDEU 1879, *passim*).

Descoperirile arheologice confirmă prezența unor purtători ai ereziei bogomile în spațiul românesc.

Ioan Silviu Oța stabilește, bazându-se pe documente scrise și pe date arheologice, cinci etape de pătrundere a unor grupuri de populație sud-dunăreană în sudul Banatului. Analizând datele celor 81 de morminte cu caracteristici bogomile descoperite în unele necropole din Banat, Oța stabilește o împărțire a lor pe două perioade: secolele XII-XIII și secolele XIV-XV. În cazul mormintelor bogomile avem de-a face cu o caracteristică ce individualizează scheletele defuncțiilor eretici de cei ortodocși: puternica îndoire a unuia sau ambelor antebrațe, în așa fel încât palma deschisă spre interior să atingă clavicula. Mormintele din secolele XII-XIII (Caransebeș, Voilovica, Șopotu Vechi, Șvința, Gornea-"Cuptoare", Ilidia-"Cetate") sunt răspândite pe o arie largă, nefiind dispuse în jurul unui monument de cult. Excepție face Ilidia-"Cetate". Spre deosebire de prima perioadă, mormintele din secolele XIV-XV (Cârnecea, Berzovia, Ciclova Română, Reșița, Obreja etc.) sunt grupate în jurul unei biserici sau chiar în interiorul ei. Inventarul, descoperit doar la o parte din morminte, este în general sărac.

O altă caracteristică a scheletelor din secolele XII-XIII este amputarea palmei, antebrațului sau întregului braț înaintea înhumării.

Scheletele copiilor, indiferent de perioada căreia le aparțin, au în exclusivitate ambele antebrațe aduse spre claviculă (OȚA 1998, 113-118). Știind că avem de-a face cu o comunitate a cărei organizare se bazează pe inițiere și adăugând datele furnizate de scheletele copiilor, copiii neputând fi altceva decât *ascultători*, adică primul nivelul de pregătire pentru inițiere, una din condițiile inițierii fiind botezul, care nu se primea decât la maturitate (VASILESCU 1963, 453-454), putem presupune că diferența dintre pozițiile antebrațelor este un semn al poziției pe care o ocupase defunctul pe scara inițiaților. Femeile au o poziție egală cu bărbatul în societatea bogomilă, lucru remarcat și de Ana Comnena. Este greu de presupus

că prin poziția antebrațului încercau să facă și după moarte o distincție între ei și ortodocși pentru că nu credeau în învierea trupului (VASILESCU 1963, 453-454).

Același sistem de inhumare este atestat de descoperirile din necropola din jurul vechii curți domnești din Câmpulung. Există aici, pentru secolele XV-XVIII, 14 morminte care prezintă particularități bogomile. Numărul redus al mormintelor este un motiv pentru Gh. I. Cantacuzino să afirme că avem de-a face mai curând cu o tradiție decât cu bogomilismul efectiv (CANTACUZINO 1998, 186-187).

Alte descoperiri bogomile s-au mai făcut și în alte necropole din Câmpulung, dar și în jurul Bucureștiului (pentru secolele XVI-XVIII: Străulești, Cernica, Snagov, Tânganu), în Dobrogea și în Moldova (Zănești) (CANTACUZINO 1998, 186-187).

În general, se insistă asupra unor comunități provenite din sudul Dunării. Mormintele, cu inventarul lor sărac, nu oferă dovezi care să ateste prezența bogomilismului la populația românească, ceea ce nu demonstrează însă contrariul.

Există un singur nume românesc - *Fudul* - care apare între cei condamnați în secolul XIV de sinoadele bulgare (PANAITESCU 1971, 338). P. P. Panaitescu consideră că principala obiecție ce poate fi adusă teoriei privind originea bogomilă a cârților populare românești este lipsa de dovezi care să ateste existența unor comunități de bogomili români pe teritoriul României (PANAITESCU 1965, 104-111).

Singura scriere populară de origine bogomilă care circulă la noi este *Cântecul lui Adam* sau *Versul lui Adam*. Toate celelalte motive de ordin dualist din literatura noastră populară nu sunt decât calchieri pe un fond mitologic preexistent (ELIADE 1980, 101; VULCĂNESCU 1985, 233-234).

Tema zapisului semnat de Adam în fața diavolului, temă bogomilă, trece din legenda populară în ansambluri iconografice tradiționale. Este atestată la Cozia, Humor, Moldovița și Voroneț (MAGNE 1995, 226). Nu este însă vorba de artă bogomilă, ci de metamorfozarea unor subiecte literare de origine bogomilă într-o altă formă estetică. Bogomilii nu sunt însă exclusiv iconoclaști. Faptul că bogomilii nu erau insensibili la estetic o demonstrează câteva din cele aproximativ 50.000 de stecak (STOYANOV 1999, 182-183; VULCĂNESCU 1985, 232-234) bosniace gravate cu benzi decorative cu motive geometrice lucrate în meplat, fără interes pentru detaliul ne semnificativ, un peisaj limitat la datele universului cotidian, cu câteva elemente zoomorfe sau antropomorfe stilizate cu stângăcie.

Chiar dacă neagă valoarea de simbol creștin a crucii, bogomilii văd totuși în ea personificarea lui Hristos, docetismul lor este moderat (metafora însărcinării auriculare a Mariei o folosește și Ioan Damaschinul) (CULIANU 1995, 254), neagă arhitectura ecleziastică dar au biserici în Bosnia (VASILESCU 1963, 445-458) și se presupune că unele biserici rupestre din Dobrogea și sudul Dunării sunt bogomile (VASILESCU 1963, 445-458), neagă icoana dar nu mai mult decât împărații isaurieni. Ca și aceștia, bogomilii înlocuiesc imaginile sacre cu imagini profane (STOYANOV 1999, 182; COSTESCU 1969, 219-227).

Luptătorul sau vânătorul, reprezentat pe multe reliefuri cu palma mâinii drepte deschisă spre privitor, poziția antebrațelor, amputarea diferențiată a mâinii, imprimarea palmei lui Adam pe zapis (PIRU 1962, 257), mâinile puse de *dedeț* pe capul celui care i se spovedește (VASILESCU 1963, 453-454), ne îndeamnă să presupunem existența unei simbolistici a mâinii în universul eretic odată ce el reprezenta atât de mult în cel medieval ortodox.

Problema fenomenului bogomil la români rămâne una deschisă și nu se limitează la o speculație filozofică cu privire la psihologia populară românească, așa cum face L. Blaga (BLAGA 1994). Antinomismul este o constantă fertilizatoare care ține de dinamism și poate să fie o calitate superiară contemplației mioritice cu accente sofianice (termen împrumutat, de altfel, din gnosticism, matrice a ereziilor ulterioare).

Cert este că, așa cum demonstrează descoperirile arheologice, prezența bogomililor, cel puțin în grupuri răslețe, este atestată pe teritoriul țării noastre. Orice apreciere făcută în legătură cu ei, trebuie să aibă la bază nu numai hermeneutica textului literar, sau a textului în general, ci să se găsească într-o abordare interdisciplinară nuanța potrivită pentru a caracteriza această erezie cu specificitatea reală pe care o dobândește în spațiul românesc.

ABREVIERI BIBLIOGRAFICE

- BLAGA 1994 = L. Blaga, *Spațiul mioritic*, București, 1994.
- CANTACUZINO 1998 = Gh. I. Cantacuzino, *Considerații privind necropola din jurul bisericii vechii curți domnești din Câmpulung*, în *SCIVA*, 49, 2, 1998, p. 186-187.
- CARTOJAN 1929 = N. Cartojan, *Cărțile populare în literatura românească*, București, 1929.
- COMNENA 1974 = A. Comnena, *Alexiada*, vol. II, București, 1974.
- COSTESCU 1969 = E. Costescu, *Considerații despre pietrele funerare în Bosnia medievală*, în *Studii și comunicări de istoria artei, Seria artă plastică*, București, 1969, p. 219-228.
- CULIANU 1995 = I. P. Culianu, *Gnozele dualiste ale Occidentului*, București, 1995.
- ELIADE 1980 = M. Eliade, *De la Zamolxis la Genghis-han*, București, 1980.
- ELIADE 1992 = M. Eliade, *Istoria credințelor și ideilor religioase*, vol. III, București, 1992.
- HAȘDEU 1879 = B. P. Hașdeu, *Cuvente den betrani*, București, 1879.
- KERNBACH 1989 = V. Kernbach, *Dicționar de mitologie generală*, București, 1989, p. 82-83.
- MAGNE 1995 = J. Magne, *Logica dogmelor*, București, 1995.
- OȚA 1998 = I. S. Oța, *Morminte bogomile din sudul Banatului (secolele XII-XIII)*, în *Arheologia medievală*, II, 1998, p. 113-118.
- PANAITESCU 1965 = P. P. Panaitescu, *Începuturile și biruința scrisului în limba română*, București, 1965.
- PANAITESCU 1971 = P. P. Panaitescu, *Introducere la istoria culturii românești*, București, 1971.
- PIRU 1962 = Al. Piru, *Literatura română veche*, București, 1962.
- SACERDOȚEANU 1961 = A. Sacerdoțeanu, "Catarii" la Râmnicul Vâlcei, în *Mitropolia Olteniei*, anul XIII, nr. 5-6, mai- iunie, Craiova, 1961, p. 318-325.
- STOYANOV 1999 = Y. Stoyanov, *Tradiția ascunsă a Europei*, Iași, 1999.
- TRÂPCEA 1957 = T. N. Trâpcea, "Crașovenii", o măruntă populație din țara noastră, în *Studii*, anul X, nr. 6, 1957, p. 95-102.
- VASILESCU 1963 = D. Vasilescu, *Bogomilismul*, în *Studii Teologice*, seria II, anul XV, nr. 7-8, sept-oct. 1963.
- VULCĂNESCU 1985 = R. Vulcănescu, *Mitologie română*, București, 1985.

BOGOMILISM AND ITS MANIFESTATIONS WITHIN THE ROMANIAN TERRITORY

SUMMARY

This paper contains ideas about the characteristics of Bogomilism on the Romanian territory which are present in literary creation, iconography, social aspects and funeral customs.

Archaeological discoveries support the idea of the existence of Bogomilism in the territory of Northern Danube. The issue of Bogomilism on our territory demands an interpretation from multiple points of view: historical, archaeological, social and spiritual.